

LENA LEWANDOWSKA
(UNIWERSYTET WARSZAWSKI)
ORCID: 0009-0001-0283-3757

WYBRANE ASPEKTY MYŚLI GEOGRAFICZNEJ W WIEKACH ŚREDNICH*

Streszczenie. Celem niniejszego artykułu jest skrótowe omówienie zagadnienia postrzegania przestrzeni w średniowieczu. Pierwszą część stanowi przegląd najważniejszych twierdzeń z zakresu kosmografii – średniowiecznej nauki, stanowiącej chrześcijańską odpowiedź na pogańską geografę – oraz przedstawienie ogólnego modelu Ziemi i Wszechświata, ustalonego w Wiekach Średnich, a także wizji alternatywnych. W drugiej części zarysowano fenomen *mappaemundi* oraz wskazano, w jaki sposób średniowieczne wizje przestrzeni realizowały się w mapach świata z epoki.

Słowa kluczowe: geografia, kartografia, *mappaemundi*, przestrzeń, średniowiecze

1. Wprowadzenie

Większości mieszkańców średniowiecznej Europy świat wydawał się mały: ograniczał się do własnego gospodarstwa i wioski, sporadycznie powiększając się o pobliskie miasto, w którym należało załatwić różne sprawy. Dla innych, zasłuchanych w opowieści o niezwykłym, egzotycznym królestwie Księdza Jana czy o monstualnych rasach żyjących na skrajach ekumeny, świat był ogromny i pełen niezbadanych lądów.

* Niniejszy artykuł stanowi zapis mojego referatu pt. *Średniowieczne wizje przestrzeni*, wygłoszonego podczas I Zjazdu Latającego Uniwersytetu Mediewistycznego na Wydziale Historii Uniwersytetu Łódzkiego (14–15.03.2025). Wystąpienie z kolei stanowiło wycinek mojej pracy licencjackiej pt. *Średniowieczne narracje topograficzne między słowem a obrazem – na przykładzie podręczników do pielgrzymek imaginacyjnych i map w typie mappaemundi*, pisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Antoniego Ziemby z Wydziału Nauk o Kulturze i Sztuce Uniwersytetu Warszawskiego (rok akad. 2024/2025).

Wytchnienie od codziennych trosk dawała im wiara w miejsca szczęśliwości, jak Kraina Pieczonych Gołąbków czy rajska Wyspa św. Brendana. Ludowe legendy i wyobrażenia nierzadko wspierane były przez autorytet średniowiecznych uczonych, którzy w swoich pismach łączyli obiektywne informacje o powierzchni świata odziedziczone po Grekach z plotkami zasłyszczanymi podczas rozmów z podróżnikami i poszukiwaczami przygód. Wszystkich jednak, niezależnie od wykształcenia, profesji czy statusu społecznego, łączyła wyobrażona przestrzeń odgrywania wydarzeń z Historii Świętej, której fizyczność potwierdzała się podczas odbywania zwyczajowych pielgrzymek.

2. Kosmografia – średniowieczne wizje przestrzeni

Podstawowe informacje dotyczące świata i jego geografii średniowiecze *odziedziczyło* po antyku. Starożytni, z Ptolemeuszem (II w.) na czele, stworzyli naukę zwaną *geografią*, której podstawowym celem było opracowanie obiektywnego opisu świata fizycznego. Chrześcijanizm, przejmując pogańską spuściznę, uzupełnili ją teologią, tworząc z geografii zupełnie nową dziedzinę wiedzy o interdyscyplinarnym charakterze: *kosmografię*¹. W odróżnieniu od swojej poprzedniczki kosmografia miała przede wszystkim służyć jako narzędzie propagandy wiary: jej celem nie było obiektywne opisanie świata, ale ukazanie go jako dzieła Bożego, domeny Chrystusa i miejsca realizacji Boskiego planu – dla średniowiecznych chrześcijan świat miał zatem podwójną naturę: z jednej strony było to fizyczne miejsce, z realną topografią, z drugiej strony – przestrzeń symboliczna². W kolejnych wiekach prace z zakresu kosmografii publikowali m.in. Izydor z Sewilli³ (VI–VII w.) czy Beda Czcigodny⁴ (VII–VIII w.).

2.1. Ogólne modele Wszechświata i Ziemi

Definiując pojęcie Wszechświata – *mundus* – Beda Czcigodny określił go jako „całą rzeczywistość składającą się z nieba i ziemi”⁵. Podejmując wątki rozpoczęte przez jońskich filozofów przyrody i Empedoklesa (V w. p.n.e.), Beda i inni średniowieczni uczeni twierdzili, że świat budują cztery żywioły: ogień, woda, ziemia i powietrze. Ziemia, położona w centrum Wszechświata,

¹ O charakterze tej nauki opowiada sam źródłosłów jej nazwy – jest to nauka opisująca *kosmos*, czyli porządek panujący w całym Wszechświecie. Więcej na ten temat w: R. Knapieński, *Imago mundi. Związek ikonograficznych i literackich modeli świata w wyobraźni średniowiecznej*, [w:] *Wyobrażenia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 27.

² Już starożytni dzielili Wszechświat na świat materii i świat ducha. *Tamże*, s. 28.

³ Izydor z Sewilli, *Etymologie. Księgi 1–10*, Kęty 2024.

⁴ Beda Czcigodny, *Natura Wszechświata – Czas i jego rodzaje – Rachuba czasu*, Lublin 2024.

⁵ *Tamże*, s. 51.

miała być otoczona niebieską sferą bez początku i końca, i obracać się wokół własnej osi, wyznaczonej przez bieguny – Boreasza (łac. *Boreas*) na północy i Austronitiusza (łac. *interiora Austri*) na południu⁶. Kierując się wskazaniem antycznych, przede wszystkim Rzymianina Makrobiusza (IV–V w.), uczeni średniowieczni podzielili Ziemię na kilka sfer, zróżnicowanych pod względem klimatu, z których do zamieszkania nadawały się tylko dwie: zwrotnik przesilenia letniego, położony w górnej części Zodiaku, oraz zwrotnik przesilenia zimowego, położony poniżej równika. Pozostałe części globu pozostawały nieprzyjazne osadnikom ze względu na panujący w nich dojmujący chłód lub zabójczy dla plonów żar⁷. Ziemię zamieszkałą i uprawianą przez ludzi określano antycznym pojęciem *ekumeny*, któremu z czasem nadano znaczenie eschatologiczne: *ekumeną* zaczęto nazywać świat, który poznał Chrystusa i w którym głoszona jest Ewangelia⁸.

Podobnie jak starożytni ludzie średniowiecza znali trzy kontynenty, o czym pisał m.in. św. Augustyn (IV–V w.): „zdaje się [...], że pół świata zajmuje Europa z Afryką – drugą zaś połowę – sama Azja. W pierwszej połowie dlatego są dwie części, że pomiędzy nie wkraczają do oceanu wody dzielące zalewem swym różne krainy i tworzące morze wielkie”⁹.

2.2. Alternatywne modele Ziemi

Mimo szacunku, jakim cieszyło się *gros* antycznych uczonych, chrześcijanie nie przyjęli *pogańskich* teorii starożytnych w sposób bezrefleksyjny – ambivalentny stosunek do pozostawionych przez nich informacji widać w potrzebie tworzenia nowych modeli świata, widocznej szczególnie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Część uczonych odrzuciła wtedy matematycznie

⁶ Izydor z Sewilli, *Etymologie...*, s. 199.

⁷ Typem mapy, który odzwierciedla taki podział świata, są tzw. mapy strefowe (*zonal maps*), których kompozycja opiera się na sąsiadujących ze sobą pasach, wyznaczających kolejne strefy klimatyczne. Pierwsze miały być tworzone przez Ambrozjusza Teodozjusza Makrobiusza (IV/V w.) i wykazywać dużą zależność od map grecko-rzymskich. D. Woodward, *Medieval Mappaemundi*, [w:] *The History of Cartography. Volume I: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 299–300.

⁸ Jak pisze R. Knapieński: „[...] chrześcijaństwo dodało własne treści do starożytnego pojmowania ekumeny. Rozróżniano więc znaczenie świeckie, odpowiadające rozumieniu antycznemu, oraz wieloznaczne, religijne, typowo chrześcijańskie. Wieloznaczność polegała na ukazywaniu różnorodnej interwencji Boga w dzieje świata. Niekiedy chodziło o przedstawienie prawdy, iż cały świat jest stworzony i utrzymywany w istnieniu Boga [...]. Innym razem chrześcijańska ekumena oznaczała świat, któremu głoszona jest ewangelia [...] i wreszcie ukazywano świat i ludzkość w perspektywie eschatologicznej, w której urzeczywistnia się historia zbawienia i przy końcu czasów odbędzie się Sąd Boży [...]”. R. Knapieński, *Imago mundi...*, s. 30–31.

⁹ Św. Augustyn, *Państwo Boże*, t. 1–2, Poznań 2010, s. 267–268.

dowodzone twierdzenie o kulistości Ziemi, w zamian zamykając ją w rozmaitych kształtach. Najśłynniejszą z powstałych wówczas alternatyw – choć znajdującą się na marginesie oficjalnej wykładni i niewpływającą znacznie na ogół wyobraźni geograficznej średniowiecza – może być model zaproponowany przez bizantyńskiego mnicha i geografa Kosmasa Indikopleustesa (poł. VI w.). Uczony, pisząc „przeciwko tym, którzy [...] głoszą, że niebo ma kształt kuli, jak mówią nie-chrześcijanie”¹⁰, Wszechświat opisał na kształcie *tabernaculum*, archetyp Kosmosu widząc w namiocie Przymierza rozstawionym przez Mojżesza na pustyni Syna. Dla nestorianina Ziemia miała być płaską, prostokątną płaszczyzną, pośrodku której miała wyrastać góra, za którą codziennie zachodzi Słońce. Sklepienie niebieskie, którego końce przyczepił Bóg do narożników Ziemi, wydymało się łukiem, zamykając całość niby zakrzywione wieko skrzyni¹¹.

Wątpliwości co do kulistości Ziemi można łączyć z obawą wobec symboliki kuli, do której podobny miał być ziemski glob: stanowi ona znak nieskończoności stojącej w sprzeczności do jednostkowego aktu stworzenia świata i jego zapowiadanego końca. Jednakże wspomniane wcześniej modele funkcjonowały zapewne na marginesie oficjalnej wykładni – większość poważanych uczonych, takich jak św. Augustyn, Izydor z Sewilli czy Beda Czcigodny, zgadzało się, że Ziemia jest kulą. XIII-wieczny poeta, Gautier z Metz, obrazowo skonstatował, że „[...] człowiek mógłby świat obejść, podobnie jak mucha okrąży jabłko”¹².

2.3. Myśl chrześcijańska a przestrzeń – zarys zagadnienia

Wydaje się, że w odróżnieniu od starożytnych Żydów pierwsi chrześcijanie niekoniecznie zainteresowani byli topografią miejsc, w których rozegrała się historia biblijna – nacisk kładli raczej na duchowy wymiar świata i rzeczywistości¹³, stosując się do nauk Chrystusa, dla którego życie ziemskie w materialnej przestrzeni miało być zaledwie przygotowaniem do życia wiecznego i który postulował zdecydowane odrzucenie dóbr doczesnych. Jednakże

¹⁰ Kosmas Indikopleustes, *Topografia chrześcijańska*, Zgorzelec 2025, s. 7.

¹¹ „Na krańcach ziemi, wzdłuż jej czterech boków, niebo jest umocowane na końcach przez ziemię i tworzy czworoboczną figurę podobną do sześcianu. W górnej części przyjmuje kształt zaokrąglony [...] i przedstawia się jak wielkie sklepienie. [...] Ponieważ Pismo Święte wspomina o krańcach nieba i ziemi, nie jest możliwe rozumienie go jako kuli. [...] Cała ziemia ma kształt prostokąta [...]”, *tamże*, s. 125–128. Analiza modelu Kosmasa Indikopleustesa także w: W. Iwańczak, *Wybrane zagadnienia wyobraźni kartograficznej średniowiecza*, [w:] *Wyobraźnia średniowieczna...*, s. 107.

¹² Za: D. Woodward, *The Image of the Spherical Earth*, „Perspecta” 1989, nr 25, s. 3.

¹³ D. Woodward, *Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps*, „Annals of the Association of American Geographers” 1985, nr 75, s. 514.

już wczesnośredniowieczny uczony Paweł Orozjusz (IV/V w.) twierdził, że dogłębne poznanie topografii terenu miało być kluczowe dla ulokowania w kontekście przestrzennym (i tym samym wyobrażenia sobie) wydarzeń biblijnych, a znajomość geografii określał jako równie ważną jak poznanie historii.

Narzucane przez kosmografię myślenie, według którego Wszechświat i Ziemia stawały się areną, na której rozgrywały się wydarzenia związane z Dziejami Zbawienia oraz miejscem realizacji Bożego planu, było jednym z powodów zainteresowania topografią Historii Świętej – zainteresowania, które doprowadziło do wytworzenia jednego z najciekawszych typów artefaktów średniowiecznych – map w typie *mappaemundi*.

3. *Mappaemundi* – zapisy średniowiecznej wiedzy na temat świata

3.1. Wprowadzenie do zagadnienia *mappaemundi*: definicja i zarys historii

Według najprostszej definicji *mappaemundi* to po prostu średniowieczne mapy świata; sama ich nazwa¹⁴ w wolnym tłumaczeniu oznacza „płótno” czy „chustę” Wszechświata (łac. *mappa* = chustka, mapa; *mundus* = świat, wszechświat, kosmos)¹⁵. Obiekty, w odróżnieniu od antycznych map świata, nie stanowiły *obiektywnego* graficznego przedstawienia geografii i topografii fizycznej rzeczywistości – były czymś znacznie więcej. Abraham Cresques, autor Atlasu Katalońskiego, proponuje takie ich rozumienie: „*mappa mundi* oznacza to samo, co obraz świata i jego wieku, jego rozmaitych regionów, które znajdują się na Ziemi oraz wszelkiego rodzaju ludzi, którzy ją zamieszkują”¹⁶. *Mappaemundi* stanowiły zatem *summy* średniowiecznej wiedzy nt. Wszechświata i jego różnych elementów – można określić je jako encyklopedyczne traktaty obrazkowe, w których narysowana przestrzeń topograficzna staje się nośnikiem danych. Większość znanych nam dziś *mappaemundi* (900 ze 1100¹⁷) pochodzi z manuskryptów, w których pełniły rolę ilustracji do tekstów. Pozostałe to tzw. *samodzielne mappaemundi*, czyli mapy, które powstawały jako autonomiczne obiekty: przede wszystkim wielkowymiarowe mapy ściennie, tworzone od poł. XIII w.¹⁸

¹⁴ Termin *mappamundi* pozostawał w użytku już w XIII w., choć wtedy używano go do opisu wszelkich map świata, w tym m.in. map mentalnych, czyli jego słownych opisów. D. Woodward, *Medieval Mappaemundi...*, s. 299–300.

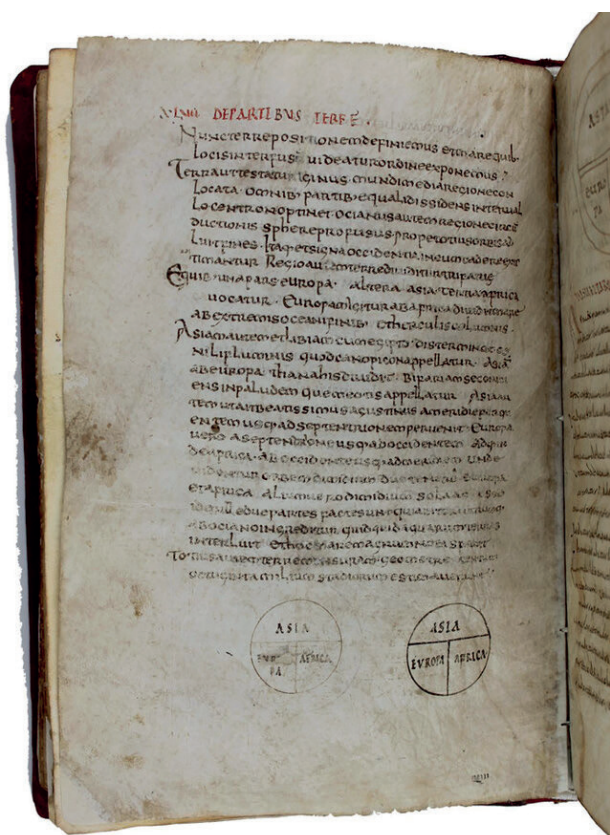
¹⁵ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata: średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa 1997, s. 8–9.

¹⁶ Za: R. Knapieński, *Imago mundi...*, s. 29.

¹⁷ D. Woodward, *Medieval Mappaemundi...*, s. 286.

¹⁸ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 6.

Zjawiska *mappaemundi* nie da się przypisać do konkretnego rejonu czy czasu: powstawały w różnych regionach Europy, przez niemalże cały okres wieków średnich. Za bezpośrednie wzory dla średniowiecznych map świata można przyjąć tzw. schematy O-T – uproszczone rysunkowe modele ziemi, składające się z okręgu (O) podzielonego na trzy części za pomocą litery T symbolizującej prostopadłe przecinające się akweny: Don i Nil u góry, oraz Morze Śródziemne poniżej. Woda rozdzielała trzy znane kontynenty: położoną u góry Azję, zajmującą połowę kręgu ziemskiego, oraz mniejsze Europę i Afrykę. Po raz pierwszy mapa O-T miała pojawić się u Izydora z Sewilli jako ilustracja traktatu *De Natura Rerum*¹⁹: najstarszy znany dziś manuskrypt, w którym umieszczono modele O-T, pochodzi z poł. VII w. (Escorial, Real Biblioteca, R.II.18, fol. 24v; il. 1).

Il. 1. Najstarszy znany diagram O-T w *De natura rerum* Izydora z Sewilli, poł. VII w., Escorial, Real Biblioteca, R.II.18, fol. 24v, researchgate

¹⁹ J. Williams, *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, „Imago Mundi” 1997, nr 49, s. 7–32.

Pierwsze przykłady właściwych *mappaemundi* odnajdujemy we wczesnym średniowieczu, już w wieku VIII²⁰. Zwiększona produkcja kartograficzna w tym okresie związana jest z zapotrzebowaniem na podręczniki do geografii używane na karolińskich uniwersytetach²¹ – za najbardziej reprezentacyjne dla tego okresu *mappaemundi* można uznać różnorodne mapy, odnajdowane w rękopisach zawierających *Komentarze do Apokalipsy* (*Commentaria in Apocalypsin*) Beatusa z Liebany (VIII w.).

W XII i XIII w. w Europie, za sprawą podejmowanych wypraw krzyżowych czy peregrynacji, znacznie wzrasta dostępność informacji na temat topografii Jerozolimy i Ziemi Świętej, a w zbiorowej świadomości zaczynają funkcjonować obiekty, które mijano na trasie pielgrzymkowej. Co więcej, to właśnie w tym czasie powstają tłumaczenia do tej pory niezrozumiałych dla łacińskich uczonych dzieł greckich kartografów, a do nauczania uniwersyteckiego wprowadza się *quadrivium*, w skład którego wchodziły przedmioty związane z kartografią – arytmetyka, astronomia i geometria²². Wszystkie te czynniki wpływają na rozwój wytwórczości map – to w tym czasie zaczynają powstawać wspaniałe, *samodzielne* (tj. niebędące ilustracjami do manuskryptów) *mappaemundi*²³, takie jak niezachowana do dziś mapa z Ebstorfu (ok. 1234) czy mapa z Hereford (ok. 1300), przechowywana w angielskiej katedrze.

Mapy powstające między końcem XIII a 1. poł. XVI w. należą do tzw. okresu przejściowego: z jednej strony zachowują wiele cech kartografii średniowiecznej, a z drugiej – korzystają już ze słownika narzędzi i technik renesansowych²⁴. Coraz więcej map powstaje jako autonomiczne, niezwiązane z tekstem dzieła, a starożytne traktaty o kartografii, takie jak *Geografia* Ptolemeusza, na powrót zyskują wagę. Wielki wpływ na kształt *mappaemundi* zaczynają mieć też portolany – mapy nawigacyjne tworzone z myślą o żeglarzach – których produkcja intensyfikuje się w owym czasie: poszczególne kontynenty otrzymują coraz bardziej realistyczne linie brzegowe²⁵. Za najbardziej reprezentacyjną *mappaemundi* z tego okresu uważa się mapę Fra Mauro (1459), bogatszą w szczegóły geograficzne i zdecydowanie bardziej

²⁰ P.D.A. Harvey, *Medieval Maps: An Introduction*, [w:] *The History of Cartography. Volume I: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 283–285.

²¹ D. Woodward, *Medieval Mappaemundi...*, s. 286–370.

²² *Tamże*, s. 306.

²³ Jak wskazują nieliczne źródła, przytaczane przez niektóre badaczki i badaczy, samodzielne *mappaemundi* mogły powstawać wcześniej, jeszcze za czasów Karola Wielkiego – jeśli rzeczywiście by tak było, oznaczałoby to, że mapy świata stosunkowo wcześniej przestałyby pełnić rolę służebną wobec tekstu, stając się autonomicznymi źródłami wiedzy. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 13.

²⁴ D. Woodward, *Medieval Mappaemundi...*, s. 314.

²⁵ *Tamże*, s. 315.

świecką w charakterze niż jej poprzedniczki²⁶. Zwyczaj tworzenia *mappae-mundi* zanika w 2. poł. XVI w., kiedy zostają one wyparte przez drukowane atlasy świata²⁷, takie jak choćby słynne *Theatrum Orbis Terrarum* Orteliusa (1570), tańsze i łatwiej dostępne, bardziej poręczne i zawierające większą ilość informacji.

3.2. Zasadnicza treść *mappaemundi* na wybranych przykładach

Z jednej strony, *mappaemundi* kontynuowały tradycję zapoczątkowaną przez antyczne mapy świata: stanowiły opis przestrzeni, pomagały w lokowaniu konkretnych kontynentów, regionów, akwenów czy miast. Z drugiej strony, jako narzędzia propagandy wiary i Kościoła większą wagę przykładły do przedstawienia miejsc związanych z topografią Historii Świętej niż do poprawności geograficznej²⁸ – stąd niektóre obszary istotne z punktu widzenia wiary chrześcijańskiej, takie jak Ziemia Święta, bywały przeskalowywane, natomiast innym poświęcano mniej uwagi. Istotną kwestią, która odróżnia mapy średniowieczne od innych wytworów kartograficznych, jest podejmowana przez ich autorów próba oddania czasu: epizody z przeszłości, teraźniejszości i przyszłości pokazywane były symultanicznie, umieszczone obok siebie w jednej przestrzeni geograficznej. Dodatkowo, wiele map uzupełniano wiadomościami z zakresu botaniki czy zoologii, wzbogacając ich treść rysunkami egzotycznych mandragor i palm, dzikich zwierząt czy fantastycznych stworzeń pokroju syren i jednorożców²⁹. Części przedstawień towarzyszyły pisane legendy – mogły one ograniczać się do pojedynczych słów lub okazywać się prawdziwymi traktatami, opartymi na wielu podaniach. Średniowieczni twórcy map korzystali bowiem przede wszystkim ze źródeł klasycznych, pozostawionych przez starożytnych kartografów, i źródeł biblijnych³⁰. Część badaczek i badaczy wskazuje, że niektórzy z twórców map mogli sięgać do opisów i *itinerariów* pozostawionych przez starożytnych Rzymian – tak miałyby być m.in. w przypadku słynnej mapy z Hereford, na której umieszczono miasta leżące przy dawnych szlakach handlowych czy krainy i stworzenia znane z przekazów Pliniusza³¹. Inni twórcy starali się

²⁶ Tamże.

²⁷ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 6.

²⁸ R. Knapiński, *Imago mundi...*, s. 29.

²⁹ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 14. Więcej na ten temat w: Taż, *Świat rozległy i obcy. O średniowiecznych wyobrażeniach krain egzotycznych*, „Rocznik Historii Sztuki” 1997, nr 23, s. 57–90; Ch. Van Duzer, *Potwory morskie ze średniowiecznych i renesansowych map*, Warszawa 2022.

³⁰ D. Woodward, *Medieval Mappaemundi...*, s. 326.

³¹ G.R. Crone, *New Light on the Hereford Map*, „Geographical Journal” 1965, nr 31, s. 447–462.

zawrzeć w mapach najaktualniejsze informacje, sięgając do relacji podróżników – Wilhelma z Rubruk (XIII w.)³², Marka Polo (XIII/XIV w.)³³, Odoryka z Pordenone (XIII/XIV w.) czy Jana z Mandeville (XIV w.)³⁴.

Mappaemundi odpowiadały na różnorakie potrzeby użytkowników, którzy mogli odczytywać je na różnych poziomach: dosłownie, jako przedstawienia trójwymiarowej powierzchni ziemi na płaszczyźnie, eschatologicznie, jako świadectwa Historii Świętej i dowody na wszechogarniającą władzę Boga nad światem materialnym, czy symbolicznie, jako summy wiedzy o wszechświecie, we wszystkich jego aspektach.

W dalszej części artykułu przedstawiono trzy pozornie niezwiązane ze sobą *mappaemundi*, powstałe w różnych wiekach i w różnych regionach Europy – wielkoformatową niemiecką mapę z Ebstorf, będącej produktem *złotej ery mappaemundi*; niewielką mapę z hiszpańskiego manuskryptu z Burgo de Osma, stanowiącą jeden z X-wiecznych odpisów zaginionej mapy ze wspomnianego już dzieła Beatusa z Liebany, oraz bezcenną wenecką mapę Fra Mauro, powstałą w okresie przejściowym między średniowieczem a renesansem. Każda z nich posłużyła do pokazania treści, które zostały w niej w szczególny sposób podkreślone, a które powtarzają się także na innych mapach średniowiecznych, składając się na najpełniejszy obraz *mappaemundi*.

3.2.1. Mapa z Ebstorf – trzy ery świata

Nieistniejąca już dzisiaj³⁵ XIII-wieczna mapa z Ebstorf (il. 2) stanowi przykład rozbudowanego schematu O-T, według zasady *horror vacui* gęsto wypełnionego przedstawieniami figuralnymi i epizodami z Historii Świętej. Jej kompozycja jest typowa dla średniowiecznych map świata, które najczęściej orientowane były na wschód: u góry znajduje się więc Azja, a pod nią Europa i Afryka. Na mapie z Ebstorf w symultaniczny sposób umieszczono epizody związane z trzema erami świata. Lokacją bezpośrednio związaną z początkiem świata i ludzi jest Raj Ziemi, którego tradycyjnie szukano na Wschodzie – twórca omawianej mapy umieścił go daleko w Azji, tuż przy górnym marginesie. Raj został przedstawiony w typowy sposób: na prostokątnym błękitnym polu ukazano Adama i Ewę w momencie grzechu pierworodnego, zarysowano bujną roślinność ogrodu i przedstawiono źródło czterech rajskich rzek – Pizonu, Gichonu, Chiddekelu i Peretu – które znikają pod

³² Wilhelm z Rubruk, *Opis podróży*, Kęty 2007.

³³ Marco Polo, *Opisanie Świata*, Warszawa 2010.

³⁴ *Podróże Jana z Mandeville*, Wrocław 2013.

³⁵ Oryginalna mapa, przeniesiona do Hamburga na okres II wojny światowej, została zniszczona w 1943 r. podczas nalotów alianckich. Znana jest dzisiaj z przedwojennych odpisów.

II. 2. Mapa z Ebstorf (facsimile), ok. 1234 r., wikipedia.org (domena publiczna)

powierzchnią ziemi, żeby wypłynąć w różnych zakątkach świata³⁶. Całość została otoczona przez pasma górskie i zamknięta murem z wieżą, uniemożliwiającym wygnanej rasie ludzkiej powrót do miejsca pierwotnej szczęśliwości. O dziejach pierwszych ludzi i ich rozpowszechnianiu się na cały świat stanowi samo użycie schematu O-T – tradycyjnie do każdego z trzech kontynentów przedstawianych w tym modelu przypisywano jednego z synów Noego, których potomkowie mieli zasiedlić dane tereny. A zatem, Azję mieli

³⁶ Odnalezienie rzek, których źródła miały wypływać z raju, i utożsamienie ich z rzeczywistymi akwenami stanowiło dla średniowiecznych uczonych nie lada wyzwanie. Większość z nich uznawała za nie Nil, Tygrys i Eufkrat. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 47.

zamieszkiwać potomkowie Sema, Europę – Jafeta, a Afrykę – przekłętego przez ojca Chama³⁷. Na mapie z Ebstorf, podobnie jak na innych *mappae-mundi*, umieszczano także szereg innych przedstawień związanych ze Starym Testamentem – odnajdujemy tam m.in. wizerunki Arki Noego³⁸, wieży Babel³⁹ czy Sodomy i Gomory.

II. 3. Mapa z Hereford, ok. 1300 r., Katedra w Hereford, wikipedia.org (domena publiczna)

³⁷ Po raz pierwszy wzmianka o trzech synach Noego w kontekście schematów O-T pojawia się we wspomnianym manuskrypcie R.II.18, w uwagach, którymi w VIII w. opatrywał jego marginesy Eulogiusz z Kordoby. J. Williams, *Isidore, Orosius...*

³⁸ Choć Pismo Św. nie podaje nazwy miejsca, w którym miała osiąść Arka, stosunkowo wcześniej – za sprawą uczonych takich jak Kosmas Indikopleustenes czy Izydor z Sewilli – rozpowszechnił się pogląd, że była to góra Ararat w Armenii. Opis tej lokacji podaje także Marco Polo. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 59.

³⁹ Twórcy *mappaemundi* zazwyczaj umieszczają wieżę Babel w pobliżu Eufratu i Tygrysu, w Babilonii. Budowla, górując nad krajobrazem, może przybierać różne formy – na mapie z Ebstorf ma 6 pięter.

Zwyczajowo, od XII w.⁴⁰, pośrodku *mappaemundi* umieszczano Ziemię Świętą z Jerozolimą w centrum – to na tym obszarze rozegrała się większość wydarzeń związanych z historią Zbawienia. Na mapie z Ebstorf Jerozolima przedstawiona została na planie otoczonego murem kwadratu⁴¹ – opisanie miasta na jednej z idealnych figur geometrycznych oraz centralne położenie miały podkreślać jego wyjątkowy status⁴² – analogicznie, Święte Miasto na mapie z Hereford (il. 3), innej wspaniałej *mappamundi* z tego okresu, zamknięto w okręgu. Pośrodku przedstawiono moment Zmartwychwstania Chrystusa: widzimy Go w momencie triumfu podnoszącego ręce w geście błogosławieństwa. Takie przedstawienie z jednej strony miało przypominać jedno z najważniejszych wydarzeń w chrześcijańskiej historii świata, a z drugiej – unaoczniać położenie realnie istniejącego w Palestynie Grobu Świętego, sanktuarium będącego celem popularnych pielgrzymek. W Jerozolimie umieszczano także inne przedstawienia figuratywne – np. Ukrzyżowanie na mapie z Hereford – choć często ukazywano ją wyludnioną jako typowe średniowieczne miasto, z murem, bramą i wieżami. W jej pobliżu przedstawiano pobliskie lokalizacje, takie jak Betlejem z Grotą Bożego Narodzenia czy rzekę Jordan z motywem Chrztu Chrystusa. Najczęściej na mapie umieszczano 1–2 przedstawienia chrystologiczne, by zaledwie nie nadwyręzać już i tak zniekształconych proporcji – Ziemia Święta stanowi przecież zaledwie ułamek całego świata, więc twórcy mapy, mimo jej szczególnego znaczenia w Historii Świętej, nie mogli poświęcić jej za wiele miejsca.

Na mapie z Ebstorf udział Chrystusa w dziejach Zbawienia został podkreślony w sposób absolutnie unikalny: na każdym z 4 brzegów Ziemi jej twórca umieścił części ciała ukrzyżowanego Mesjasza. U góry karty, na wschodzie, przedstawił Jego głowę w aureoli krzyżowej, u dołu, na zachodzie – Jego stopy. Po obu stronach mapy, oznaczających północ i południe – umieścił dłonie Zbawiciela, na których w wyraźny sposób odznaczają się rany po przybiciu do krzyża. W ten sposób w samym układzie mapy, symbolicznie opisanej na ciele Chrystusa, unaocznia się idea Zbawienia świata poprzez Ofiarę Krzyżową, a sama kula ziemiska została przedstawiona jako domena Boga, miejsce realizacji Jego planu. W innych *mappaemundi* ta sama idea została przedstawiona w mniej dosłowny sposób – część badaczy uważa, że litera „T” w schemacie O-T, na którym opiera się większość map tego typu, ma nawiązywać swoim kształtem do krzyża św. Antoniego (*crux commissa*)

⁴⁰ Najstarszy znany przykład znajduje się w oksfordzkim manuskrypcie MS 17 z biblioteki St. John's College (fol. 6r). K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 64.

⁴¹ Według K. Zalewskiej-Lorkiewicz taki plan Jerozolimy mógł zostać zainspirowany opisem Jerozolimy niebiańskiej, *tamże*, s. 66.

⁴² *Tamże*, s. 32.

w kształcie greckiego *tau*⁴³. „O” z kolei miało symbolizować *omega*⁴⁴. Niektórzy badacze argumentują nawet, że położenie Europy po lewej stronie – tzn. *po prawicy* krzyża – miałoby odnosić się do sposobu ukrzyżowania Dobrego Łotra, symbolicznie kreując Stary Kontynent jako domenę Kościoła⁴⁵.

Trzy etapy historii świata domykają wydarzenia, które dopiero nadejdą. Kontekst apokaliptyczny zarysowany został na mapie z Ebstorf poprzez umieszczenie na niej przedstawicieli ludów Goga i Magoga, których atak będzie jedną z klęsk doprowadzających do końca świata ziemskiego: „A gdy się skończy tysiąc lat, z więzienia swego szatan zostanie zwolniony, i wyjdzie by omamić narody z czterech narożników ziemi, Goga i Magoga, by ich zgromadzić na bój, a liczba ich jak piasek morski” (Ap 20, 7–8)⁴⁶. Średniowieczni uczeni pisali, że agresja ludów apokaliptycznych będzie ostatnim z prześladowań, jakiego doświadczą chrześcijanie przed Sądem Ostatecznym. Twórca mapy ukazał ich zamkniętych w prostokątnej ramie wyznaczonej przez pasma górskie – zwyczajowo łańcuchy Kaukazu – i mury z bramą, za pomocą których wielki bohater średniowieczny, Aleksander Wielki, miał odciąć ich od reszty świata, uniemożliwiając jego przedwczesne zniszczenie⁴⁷. Artysta wyeksponował cechy monstrualne ludów Goga i Magoga, przedstawiając ich jako kanibali zajętych pożeraniem swej niewinnej ofiary⁴⁸.

3.2.2. Mapa z Burgo de Osma – historia Kościoła i działalność misyjna

Na mapie z Burgo de Osma (X w.; Burgo de Osma, Archivo de la Catedral, Cod. 1, fol. 34v–35r; il. 4) stanowiącej jeden z odpisów zaginionej dziś mapy z *Komentarzy* do Apokalipsy Beatusa z Liebany (VIII w.), wyraźnie zaznaczono podział na *ekumenę* oraz pozostałe, nierozpoznane tereny świata, zwane niekiedy *antypodami*⁴⁹. Trzy znane kontynenty – Europę i Afrykę po lewej oraz Azję przedstawioną w środkowym pasie wypełniają schematycznie zarysowane lokalizacje, pośród których wizualnie wyróżniają się okolone aureolami głowy – są to portrety Apostołów, którzy zostali wyprawieni w świat z misją głoszenia Słowa Bożego: św. Piotra widzimy zatem w Rzymie, św. Jakuba w Hiszpanii, a św. Tomasza w Indiach itd. Mapa Beatusa mogła zatem funkcjonować jako narzędzie mnemotechniczne służące do

⁴³ J.T. Lanman, *The Religious Symbolism of the T in T-O maps*, „Cartographica” 1981, nr 18, s. 18–22.

⁴⁴ R. Knapieński, *Imago mundi...*, s. 30.

⁴⁵ J.A. Wendt, *Skarby kartografii*, Warszawa 2013, s. 48.

⁴⁶ *Biblia Tysiąclecia*, Poznań 2003.

⁴⁷ D. Woodward, *Medieval Mappaemundi...*, s. 332.

⁴⁸ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, s. 81–82.

⁴⁹ Średniowieczne rozumienie poj. *antypodów* nie jest tożsame z jego pierwotnym i dzisiejszym znaczeniem.

snucia opowieści na temat podróży uczniów Chrystusa – użytkownik za jej pomocą mógł sobie zwizualizować trasy, jakimi przeszli, i odkryć krainy, do których przybyli⁵⁰. Jednocześnie na mapach tego typu często zaznaczano miejsca pochówku apostołów, które stanowiły cele rzeczywistych pielgrzymek – przede wszystkim te, które znajdowały się na trasach *peregrinationes maiores*: obok Jerozolimy, Rzym oraz Compostelę z kościołem św. Jakuba (np. Londyn, BL, Royal MS 14 C. IX, fol. 1v-2r).

II. 4. Mapa z *Komentarzy do Apokalipsy* Beatusa z Liebany, X w., Burgo de Osma, Archivo de la Catedral, Cod. 1, fol. 34v-35 r, wikipedia.org (domena publiczna)

Nie bez przyczyny integralnym elementem mapy z Burgo de Osma jest czwarty, nieodkryty kontynent, swoista *terra incognita*, na którym wymalowano przedstawiciela rasy *skiapodów*. Według średniowiecznego bestiarisza *skiapodzi* mieli być jedną z monstrialnych ras, zamieszkujących regiony poza ekumeną. Byli rozumni, podobni ludziom, lecz zamiast dwóch nóg mieli jedną, niezwykle umięśnioną, z widocznie powiększoną stopą, której w gorące dni używali jako parasola. *Skiapodzi* i inni przedstawiciele ras monstrialnych tacy jak bezgłowi *blemiowie* czy niziutcy Pigmeje, pogrążeni

⁵⁰ J. Williams, *Isidore, Orosius...*

w wiecznej wojnie z żurawiami, znaleźli swoje stałe miejsce w repertuarze przedstawień umieszczanych na *mappaemundi*: jako ludzie żyjący poza *ekumenę*, tzn. nieznający Boga, stanowili pretekst do prowadzenia dalszych wypraw ewangelizacyjnych⁵¹. Mapę Beatusa z Liebany należy zatem odczytywać nie tylko jako mnemotechniczne narzędzie, utrwalające epizody z historii Kościoła, ale także jako obiekt obdarzony sprawczością, w dosłowny sposób zachęcający podróżnych do podejmowania prób ewangelizacji pogan.

3.2.3. Mapa Fra Mauro – zmieniająca się wizja przestrzeni na przełomie epok

Schyłkowy etap produkcji *mappaemundi* przypada na wiek XV i pierwszą połowę XVI w.: z tego właśnie *okresu przejściowego* pochodzi mapa Fra Mauro (ok. 1450 r., il. 5), różniąca się od przytoczonych wcześniej pod wieloma względami. Mapa została wykonana przez weneckiego mnicha, bazującego na aktualnych informacjach, pochodzących od pielgrzymów, kupców czy podróżników, w tym jego słynnego rodaka, Marco Polo.

W odróżnieniu od swoich poprzedniczek mapa Fra Mauro charakteryzuje się niezwykle poprawnością geograficzną, szczególnie jeśli chodzi o oddanie linii brzegowych kolejnych kontynentów: w XV w. Europejczycy ponownie odkrywają słynną *Geografię* Ptolemeusza, będącą skarbnicą wiedzy starożytnych na temat geografii i pełną technicznych wskazówek, dotyczących tworzenia map; ponadto, pod koniec XIII w. powstaje nowy typ obiektów kartograficznych, o funkcji czysto użytkowych – tzw. *portolany*, czyli mapy żeglarskie umożliwiające śmiałe wyprawy morskie, skutkujące m.in. wymianą informacji na temat oddalonych od Europy regionów świata.

Mapa Fra Mauro stanowi rezultat owych zmian: choć na modłę średniowieczną gęsto wypełniono ją informacjami, brak w niej już rozbudowanych scen narracyjnych opowiadających o historii świata – dotychczasowa encyklopedyczna funkcja *mappaemundi* jako *summy* wiedzy o wszechświecie zostaje zawieszona. Jedyne znaczące przedstawienie figuralne – wizerunek Raju ze sceną Wygnania Pierwszych Rodziców – zepchnięte zostało za margines, na którym w czterech rogach umieszczono ciała niebieskie. Ulokowanie ogrodu Eden poza okręgiem świata wydaje się symptomatyczne – raj, do tej pory przedstawiany jako przestrzeń fizyczna, niedostępna podróżnikom, choć potencjalnie możliwa do odkrycia, staje się przestrzenią czysto duchową. W ten sposób u progu renesansu dochodzi do kolejnego przewartościowania, w wyniku którego średniowieczny model świata, podporządkowany

⁵¹ Obecność przedstawicieli ras monstrualnych na mapach miała podkreślać nieskończony charakter ewangelizacyjnej misji apostołów i zachęcał kolejnych śmiółków do jej podjęcia. Za główny cel średniowiecznych misji uważano Psiogłowców, którym niekiedy przypisywano wiarę w islam. *Tamże*; D. Woodward, *Medieval Mappaemundi...*, s. 332.

religii chrześcijańskiej i Kościołowi, ustępuje miejsca modelowi czysto racjonalnemu, w którym obiektywny geograficzny opis przestrzeni ponownie wysuwa się na pierwszy plan.

II. 5. Mapa Fra Mauro, ok. 1450 r., Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana, wikipedia.org (domena publiczna)

4. Podsumowanie

Średniowieczni uczeni, przedstawiając swoje wizje przestrzeni, realizowali je zgodnie ze wskazaniem kosmografii – nauki będącej mariażem starożytnej, *pogańskiej* geografii z teologią chrześcijańską. Choć w świadomości epoki istniały alternatywne modele świata, za najbardziej popularny i zgodny z oficjalną wykładnią można uznać kulisty model Ziemi, opisywany m.in. przez Izydora z Sewilli czy Bedę Czcigodnego. Za idealne produkty kosmografii, stanowiące zapis średniowiecznych wizji przestrzeni można uznać *mappaemundi*: mapy świata programowo odrzucające rolę naukowo obiektywnych zapisów topograficznych na rzecz propagandy wiary chrześcijańskiej. W omówionych w artykule przykładach, stanowiących *summę* średniowiecznej wiedzy na temat świata, przestrzeń topograficzna została przedstawiona jako arena, na której nieustannie rozgrywają się wydarzenia związane z Historią Świętą i historią Kościoła.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Św. Augustyn, *Państwo Boże*, t. 1–2, Poznań 2010.
Beda Czcigodny, *Natura Wszechświata – Czas i jego rodzaje – Rachuba czasu*, Lublin 2024.
Izydor z Sewilli, *Etymologie*, Kęty 2024.
Kosmas Indikopleustes, *Topografia chrześcijańska*, Zgorzelec 2025.
Marco Polo, *Opisanie Świata*, Warszawa 2010.
Podróż Jana z Madeville, Wrocław 2013.
Wilhelm z Rubruk, *Opis podróży*, Kęty 2007.

Literatura

- Crone G.R., *New Light on the Hereford Map*, „Geographical Journal” 1965, nr 31, s. 447–462.
Harvey P.D.A., *Medieval Maps: An Introduction*, [w:] *The History of Cartography. Volume I: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 283–285.
Iwańczak W., *Wybrane zagadnienia wyobraźni kartograficznej średniowiecza*, [w:] *Wyobrażenia średniowiecza*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 105–116.
Knapieński R., *Imago mundi. Związek ikonograficznych i literackich modeli świata w wyobraźni średniowiecznej*, [w:] *Wyobrażenia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 27–46.

- Lanman J.T., *The Religious Symbolism of the T in T-O maps*, „Cartographica” 1981, nr 18, s. 18–22.
- Wendt J.A., *Skarby kartografii*, Warszawa 2013.
- Williams J., *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, „Imago Mundi” 1997, nr 49, s. 7–32.
- Woodward D., *Medieval Mappaemundi*, [w:] *The History of Cartography. Volume I: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 286–370.
- Woodward D., *Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps*, „Annals of the Association of American Geographers” 1985, nr 75, s. 510–521.
- Woodward D., *The Image of the Spherical Earth*, „Perspecta” 1989, nr 25, s. 2–15.
- Van Duzer Ch., *Potwory morskie ze średniowiecznych i renesansowych map*, Warszawa 2022.
- Zalewska-Lorkiewicz K., *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata: średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa 1997.
- Zalewska-Lorkiewicz K., *Świat rozległy i obcy. O średniowiecznych wyobrażeniach krain egzotycznych*, „Rocznik Historii Sztuki” 1997, nr 23, s. 57–90.

Lena Lewandowska

MEDIEVAL VISIONS OF SPACE. SELECTED ASPECTS OF GEOGRAPHICAL THOUGHT IN THE MIDDLE AGES

The aim of this article is to briefly discuss the perception of space in the Middle Ages. In its first part I will review the most important claims in the field of cosmography – the medieval response to *pagan* geography – and present the general model of the Earth and the Universe established in the Middle Ages, as well as its alternative visions. In the second part I'll introduce the phenomenon of *mappaemundi* and indicate how the medieval visions of space would be realised in the form of the world maps from the epoch.

Keywords: cartography, geography, *mappaemundi*, Middle Ages, space